

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/90

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

TÜRKİYE’NİN BEŞERİ GELİŞİMİNDE KARADENİZ’İN YERİ

Elif Akbostancı ve Oya S. Erdoğan

Bu çalışma "KÜRESEL BUNALIM VE KARADENİZ BÖLGESİ EKONOMİLERİ", başlığı ile Doç.Dr. Elif AKBOSTANCI ve Doç.Dr. Oya S. ERDOĞDU editörlüğünde hazırlanan ve 2011 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Ekim, 2012

Türkiye'nin Beşeri Gelişiminde Karadeniz'in Yeri

Elif Akbostancı¹, Oya S. Erdoğan²

I. GİRİŞ

Beşeri kalınmanın ve refahın ölçüsü olarak kişi başına gelir yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yaygınlığı ölçütün basitliğine ve beşeri refahın farklı boyutları ile olan ilgisi nedeniyle uygun temsil sağlamasına bağlayabiliriz. Bir yandan da kalkınmanın kişi başına gelir cinsinden ölçülmesi yoğun olarak uzun yıllardan beri eleştirilmektedir. Eleştirilerin başında ekonomik kalkınmanın kendi başına yoksulluk sorununu çözemeyeceği gelmektedir. Kalkınmayı ölçerken sadece üretime, toplam gelire ve bazı malların arzına yoğunlaşmak yerine insanların sahip oldukları imkânların ve bunların yaratacağı kabiliyetlerin dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır (Noorbaksh, 1998). Bu anlamda kişi başına gelire yoğunlaşmak makroekonomik amaçlara yönelmesine yol açarak temel ihtiyaçların giderilmesini göz ardı edebilir. En temel olarak kişi başına gelir kalkınmanın insani boyutunu göz ardı etmektedir. Bu çerçevede (UNDP) Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı eleştirileri de göz önüne alarak 1990 yılındaki Beşeri Kalkınma Raporunda şu tespitlerde bulundu:

“Beşeri kakkında insanların seçeneklerinin genişletilmesi sürecidir. Bu geniş kapsamlı seçenekler arasında en kritik olanları uzun ve sağlıklı bir hayat sürmek, eğitilmek ve düzgün bir hayat standardı için gereken kaynaklara erişimdir. Diğer seçenekler siyasi özgürlük, insan haklarının garanti edilmesi ve kişisel özsaygıyı içerir.” (HDR, 1990)

Bu tespitlerin ilk kısmına yönelik olarak UNDP 1990'dan bu yana kalkınmayı kişi başına gelirden daha kapsamlı olarak ölçmek amacıyla Beşeri Gelişme Endeksi (HDI) hesaplayarak yayınlamaktadır. HDI bir ülkedeki beşeri gelişmenin üç temel boyutunu sağlık veya uzun yaşam, bilgiye erişim ve kaynaklara erişim olarak saptayarak bunlara eşit ağırlık vererek ölçmeye çalışmaktadır.

Literatürde UNDP'nin kalkınma endeksi HDI da pek çok açıdan eleştirilerek bu eleştirilen yönlerini düzeltmek amacıyla alternatif endeksler önerilmektedir (Hicks, 1997; Noorbaksh, 1998b; Morse, 2003) Bu eleştirilerden en önemlilerinden biri HDI'nin her üç boyutunun da ülkenin içindeki eşitsizliğe duyarsız oluşu geliyor. Örneğin Hicks (1997) Gini katsayıları kullanarak Eşitsizlik Ayarlı Beşeri Kalkınma Endeksi hesaplanmasını öneriyor. Bu konuda bir başak yaklaşım da UNDP'den geliyor; 1995 yılına ait Beşeri Gelişme Raporu HDI'nin çeşitli göstergelerini ABD verisi için çeşitli gruplar için ayırıştırarak analiz ediyor. Buradan çıkan sonuç örneğin ABD'deki beyazların dünyadaki sıralamaları 1. sırada yer alırken siyahların 27. sırada ve Hispaniklerin (Latin Amerika kökenliler) 32. sırada olduğu yönünde. Bu anlamda bir ülkedeki farklı gruplara HDI türü endekslerle bakmak o ülkedeki kaynakların kullanımı açısından eşitsizliğin hangi seviyede olduğunu görmek açısından önemli bulgulara işaret edecektir.

Bu çalışmada da yukarıdaki tespitten yola çıkarak HDI türü bir Beşeri Gelişme Endeksi (BGE) oluşturulmuştur. İkinci olarak Noorbaksh (1998b)'de önerilen değişiklikle Düzeltilmiş Beşeri Gelişme Endeksi (DBGE) hesaplanmış, son olarak da Borda endeksi oluşturularak Türkiye'nin illeri için üç farklı kalkınma endeksi hesaplanmıştır. Hesaplamalarda kalkınmanın üç boyutu; sağlık, eğitim ve kaynaklara erişim göz önüne alınmış ve endeksler 1985, 1990 ve 2000 yılları için hesaplanmıştır. Bu hesaplamaların sonucunda Türkiye'nin beşeri kalkınmasındaki coğrafi dağılım ve bu dağılımın zaman içerisindeki değişimi incelenerek Karadeniz bölgesi ve Zonguldak için sonuçlar incelenmiştir. Hesaplamalarda kullanılan yöntem ve kullanılan verilerin niteliği ve kaynağı bir sonraki bölümde anlatılmıştır. Çalışmanın 3. bölümü hesaplanan endekslerin sonuçlarını ve değerlendirmeleri içeriyor. Sonuçların anlatıldığı 4. bölüm'le çalışma sona eriyor.

¹ Ortadoğu Teknik Üniversitesi, İ.İ.B.F. Ekonomi Bölümü

² Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü

II. İLLERE GÖRE BEŞERİ KALKINMA ENDEKSİ HESAPLAMASI: YÖNTEM VE VERİ SETİ

UNDP tarafından hesaplanan HDI yukarıda da belirtildiği gibi kalkınmanın üç boyutu üzerinden hesaplanmaktadır. Buradaki temel fikir kalkınmanın refah ve gelirin dışındaki boyutlarını da hesaplara dâhil ederek insani gelişmenin insanların seçeneklerini genişletme süreci olduğunu fark etmektir. Bu çerçevede HDI hesaplanmasında kalkınmanın üç boyutu aşağıdaki gibi tanımlanarak endekse dahil edilmiştir.

- Sağlık: uzun ve sağlıklı bir yaşam. Bu boyutu ölçmek için doğumda beklenen yaşam süresi kullanılmaktadır.

- Bilgiye erişim: Ağırlıklı ortalama olarak okuryazarlık oranı (2/3 ağırlıkta) ve ilk, orta ve lise eğitimine kayıt oranı (1/3 ağırlıkta) kullanılmaktadır.

- Düzgün bir hayat standardına erişim: Kişi başına reel gelir, satın alma gücü paritesinde ABD Doları cinsinden ölçülmektedir.

HDI beşeri gelişmenin üç boyutunu yani sağlık, eğitim ve ekonomi boyutlarını tek bir gösterge haline getirmektedir. HDI'nın hesaplanmasında bu üç boyut eşit olarak ağırlıklandırılmaktadır. UNDP 1994'ten bu yana HDI'nın hesaplanmasında aşağıdaki formülü kullanılmaktadır Noorbaksh (1998b):

$$HDI_i = \frac{1}{3} \sum_{j=1}^3 \left(\frac{X_{ij} - \min F_j}{\max F_j - \min F_j} \right) \quad (1)$$

Burada X_{ij} i ülkesinin j değişkenindeki gerçek değeri, $\min F_j$: j değişkeninin minimum değeri ve $\max F_j$: j değişkeninin maximum değeridir. Buradaki standardizasyonun amacı endeks değerinin 0 ile 1 arasında tutmaktır. Endeks değeri 1'e yaklaşırsa beşeri gelişme artmakta 0'a yaklaşırsa azalmaktadır.

Yukarıdaki formülden kalkınmanın üç boyutunun toplanarak endekse girdiği görülmektedir. Her boyutun endekse eşit ağırlıkla eklenmesi Sagar ve Najam (1998)'de her boyutun esas olması fikri ile çeliştiği yönünde eleştirilmektedir. Çünkü bu haliyle bir boyuttaki düşük değer diğer bir boyuttaki yüksek değer ile tam olarak ikame edilebilmektedir. Bu da endeksin üç parçasının birbirine yerine geçebileceği ve böylece hiçbir boyutun esas olmadığı anlamına gelecektir. Sagar ve Najam'ın çözüm olarak endeksin çarpım olarak oluşturulmasını önermektedir.

HDI'nın diğer bir uygulaması da özellikle gelir açısından azalan getirileri göz önüne almasıdır. 1991'den sonra gelirin marjinal faydası için Atkinson formülünü uygulayarak belli bir gelir seviyesinin (y^*) üzerindeki gelire sahip ülkelerin gelir boyutuna daha düşük ağırlıklar vermek yönüne gidilmiştir (Noorbaksh, 1998a). Bu uygulamada 1994 yılına kadar y^* için yoksulluk sınırı kullanılırken 1994 sonrasında aynı düşürme faktörleri bu sefer y^* 'ı ortalama dünya geliri olarak kullanarak uygulanmıştır. Buradaki uygulama daha yüksek gelir seviyelerinde ek gelirin ve yaratılan ek kaynakların faydasının düşük gelir seviyesine göre daha az olacağı fikrine dayanmaktadır. Bu noktada bir yandan azalan getirilerin eğitim ve sağlık boyutlarında da geçerli olduğu ve HDI'nın hâlihazırda hesap yönteminin bunu dikkate almadığı eleştirisi getirilirken (Noorbaksh, 1998a), bir yandan da bu ağırlıklandırmanın yüksek gelişmişlik seviyesindeki ülkeler açısından kaydedilen gelişmeleri göz ardı ettiği yönünde eleştiriler yapılmaktadır (Kelly, 1991).

Ancak HDI'nın kullanılmakta olan formülasyonu başka yönlerden de eleştirilmektedir. Bunlar arasında en önemli olanlarından biri de uç değerler konusudur. Burada endeksin değerinin endeksi oluşturan üç ölçütün minimum ve maksimum değerlerine hassas oluşu eleştirilmektedir. Örneğin Kelly (1991) HDI değerlerinin maksimum yaşam beklentisi değerine çok hassas olduğunu göstermiştir. Kelly (1991) maksimum yaşam beklentisi değeri 78'den 73'e çekildiğinde 22 ülkeyi düşükten orta gelişmişlik seviyesine çektiğini göstermiştir. Uç değerler sorununun çözümü için Noorbaksh (1998b) HDI'ya aşağıdaki düzeltmeyi önermiştir:

$$d_i = \left(\sum_{j=1}^3 (Z_{ij} - Z_{0j})^2 \right)^{\frac{1}{2}} \quad (2)$$

Burada uzaklık vektörü d_i i ülkesinin en iyi skora sahip ülkeye olan uzaklığını ölçmektedir. Z_{0j} j ölçütünün ideal ülkedeki skorudur. Bu endeksi HDI ile karşılaştırılabilir hale getirmek için uzaklık vektörünün tersine çevrilerek yüzdelik haline getirilmesi sonucu değiştirilmiş HDI endeksi (MHDI) ortaya çıkar.

$$MHDI_i = 1 - \frac{d_i}{\bar{d} + 2s_d} \quad (3)$$

Burada \bar{d} ortalamayı ve s_d ise standart sapmayı göstermektedir.

Son olarak HDI'a alternatif olarak Noorbaksh (1998) MHDI yanında Borda endeksini de önermektedir. Borda kuralı birden çok sayıdaki değişkenin sıralamasını yapmak için yaygın olarak kullanılan bir bileşik endeksleme yöntemidir. Önce ülkeler her ölçüte göre sıralanmakta, daha sonra sıraların toplamı alınarak ortak bir ölçü oluşturulmaktadır. Daha sonra bu ortak skorlar üzerinden ülkeler tekrar sıralanmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye için iller ve bölgeler bazında beşeri gelişme endeksi oluşturulmaya çalışılırken yukarıdaki tartışmalar çerçevesinde üç yöntem alternatif olarak kullanılmaktadır. Birincisi 1 no.lu denklemde açıklandığı gibi UNDP'nin HDI endeksinden yola çıkılarak oluşturulan Beşeri Gelişme Endeksi (BGE)'dir. Bu yöntemde HDI hesaplanmasında kullanılan üç boyut için *DİE İİ Göstergeleri 1980-2003* verileri kullanılarak Türkiye'nin illerine uyarlanmıştır. Bu değişkenler şöyle tanımlanmıştır:

1. Yaşam kalitesi, sağlık: Bebek ve çocuk ölüm oranları kullanılarak, yaşam oranları hesaplanmıştır. Bu değerlerin ortalaması kullanılmıştır.

2. Eğitim: Okur-yazarlık oranı (2/3 ağırlıkla) artı üniversite mezunlarının 25 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranı (1/3 ağırlıkta) kullanılmıştır.

3. Hayat standardı, kaynaklara erişim: Kişi başına GSYH (\$) kullanılmıştır.

Bu üç ölçüt için 1. denklem uygulanarak Beşeri Gelişme Endeksi (BGE) iller bazında 1985, 1990 ve 2000 yılları için hesaplanmıştır. İkinci olarak Noorbaksh (1998b)'de önerilen yöntem takip edilerek alternatif olarak 2 ve 3 no.lu denklemlerin uygulanması ile Düzeltilmiş Beşeri Gelişme Endeksi (DBGE) hesaplanmıştır. Burada da yine BGE'deki üç boyut kullanılmıştır. Son olarak da Borda kuralı kullanılarak Borda endeksi hesaplanmıştır. Boyutların ölçümü için kullanılan değişkenlerin seçilmesinde iller bazında elde bulunan veriler göz önüne alınmıştır. Yine çalışmanın zaman boyutunu da bu verilerin bulunurluğu kısıtlamaktadır. Çalışmada 67 il baz alınmış ve yeni iller analize dahil edilmemiştir.

III. SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRME

Hesaplanan endekslerin illere göre değerleri Tablo 1'de verilmiştir. Bu değerlerin illere göre sıralaması da Tablo 2'de yer almaktadır. Öncelikle en kalkınmış iller açısından bakıldığında BGE 1985, 1990 ve 2000 yıllarında 1. sırada Kocaeli'ni gösterirken 1985 ve 1990'da 2. sıradaki İstanbul 2000'de 5. sıraya düşüyor. DBGE'ye göre ise birinci sıra her üç yıl için BGE ile aynı yani Kocaeli. 2. sıradaki il ise 1985 ve 1990'da İstanbul iken 2000'de Bolu olarak ortaya çıkıyor. Son sıralara bakıldığında BGE 1985'de Van'ı, 1990'da Muş'u ve 2000'de de Siirt'i en son sırada gösteriyor. DBGE'ye göre ise 1985 ve 1990'da Ağrı, 2000'de ise Muş en son sırada yer alan il oluyor. Borda endeksi 1985 ve 1990'da Muş'u ve 2000'de de Ağrı'yı son sırada gösteriyor. Yine Tablo 2'ye bakıldığında Zonguldak açısından her üç endekse göre 1985'den 1990'a Zonguldak'ın sıralamasında düşüş görülürken 1990'dan 2000'e sıralamadaki yerinde artış meydana geliyor. Ayrıca 1985'de konumuna göre her üç endeks de Zonguldak'ın 1985'e göre 2000 yılında beşeri gelişmede yol kat ettiğini göstermekte.

Endekslerin yıllar içerisinde birbirlerinden farklı sonuçlar verdiği ve sıralamalarının değiştiği Tablo 1 ve 2'den görülmektedir. Bu çerçevede endeksler arasındaki korelasyon Tablo 3'de veriliyor. Korelasyon değerlerine bakıldığında 1985 yılında her üç endeksin birbirleriyle daha yüksek korelasyona sahiplerken bu değerlerin özellikle DBGE ve BGE arasındaki korelasyon açısından 1990 ve 2000 yıllarında azaldığı görülmektedir. Bunun dışında her üç yıl için en yüksek korelasyon BGE ile Borda endeksleri arasında gözükmektedir.

Sonuçların bölgesel bazda değerlendirilebilmesi açısından DPT'nin 12 bölgesel sınıflandırması kullanılmıştır. Bu yapıya göre endekslerin aldığı değerlerin sıralaması Tablo 4'de verilmektedir. Buradan görüldüğü üzere İstanbul'un her üç endekse göre beşeri gelişme sıralaması 1985'den 2000'e düşmektedir. Bunun yanında nüfus olarak ikinci büyük il olan Ankara'nın 1985'ten 2000'e sıralamasının her üç endekse göre iyiye gitmekte olduğu görülüyor. Bölgesel olarak Karadeniz'e bakıldığında Doğu Karadeniz'in sıralamada Batı'ya göre daha iyi bir yerde olduğu görülmekte. Ancak Karadeniz'in hem doğusunda hem de batısında Sinop, Tokat, Çorum, Gümüşhane, Amasya gibi gelişmişlik sıralamasına göre düşük sırada yer alan iller olduğu görülüyor.

Tablo 1. İllere Göre Endeksler

İller	1985	1985	1985	1990	1990	1990	2000	2000	2000
	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
Adana	0.57	0.37	75	0.56	0.41	90	0.59	0.44	91
Adıyaman	0.39	0.22	133	0.45	0.34	120	0.43	0.17	151
Afyon	0.42	0.22	126	0.46	0.26	120	0.51	0.23	124
Ağrı	0.17	0.09	186	0.18	0.12	189	0.17	0.11	194
Amasya	0.39	0.23	132	0.42	0.30	124	0.51	0.27	122
Ankara	0.73	0.47	23	0.74	0.54	21	0.80	0.55	21
Antalya	0.67	0.40	34	0.69	0.44	30	0.73	0.39	25
Artvin	0.51	0.31	95	0.51	0.33	101	0.57	0.37	101
Aydın	0.65	0.38	44	0.62	0.43	58	0.61	0.39	72
Balıkesir	0.61	0.36	50	0.62	0.42	60	0.60	0.37	78
Bilecik	0.65	0.48	46	0.70	0.55	35	0.66	0.47	59
Bingöl	0.17	0.11	185	0.17	0.14	186	0.23	0.14	185
Bitlis	0.18	0.12	180	0.23	0.14	179	0.27	0.12	180
Bolu	0.54	0.31	80	0.56	0.39	80	0.78	0.75	41
Burdur	0.67	0.30	40	0.63	0.33	48	0.66	0.36	49
Bursa	0.68	0.49	35	0.67	0.57	44	0.68	0.46	50
Çanakkale	0.66	0.39	35	0.68	0.51	36	0.69	0.46	39
Çankırı	0.41	0.19	142	0.45	0.23	132	0.56	0.21	93
Çorum	0.28	0.26	148	0.32	0.30	147	0.45	0.30	139
Denizli	0.61	0.37	60	0.63	0.36	50	0.63	0.37	65
Diyarbakır	0.27	0.25	148	0.32	0.30	144	0.25	0.23	172
Edirne	0.62	0.31	51	0.63	0.44	51	0.67	0.48	51
Elazığ	0.44	0.30	128	0.48	0.32	121	0.53	0.30	110
Erzincan	0.47	0.21	125	0.51	0.24	109	0.55	0.20	103
Erzurum	0.23	0.17	175	0.24	0.19	174	0.32	0.19	166
Eskişehir	0.65	0.39	47	0.64	0.43	48	0.69	0.45	51
Gaziantep	0.47	0.31	109	0.49	0.32	119	0.49	0.28	130
Giresun	0.49	0.19	111	0.53	0.21	104	0.52	0.25	117
Gümüşhane	0.38	0.15	152	0.44	0.19	140	0.57	0.20	97
Hakkâri	0.16	0.11	179	0.25	0.13	175	0.24	0.15	181
Hatay	0.58	0.33	73	0.56	0.34	86	0.58	0.33	90
Isparta	0.61	0.27	57	0.63	0.28	54	0.67	0.28	49
Mersin	0.62	0.45	57	0.62	0.50	60	0.61	0.44	78
İstanbul	0.79	0.60	13	0.77	0.63	18	0.77	0.59	31
İzmir	0.77	0.59	15	0.69	0.61	43	0.74	0.57	39
Kars	0.19	0.12	179	0.37	0.15	165	0.29	0.15	181
Kastamonu	0.39	0.23	143	0.42	0.27	145	0.48	0.32	131
Kayseri	0.52	0.27	97	0.53	0.29	98	0.60	0.31	80
Kırklareli	0.69	0.44	27	0.74	0.65	27	0.76	0.58	20
Kırşehir	0.54	0.24	89	0.56	0.27	89	0.58	0.26	85
Kocaeli	0.88	1.00	29	0.84	1.00	42	0.86	1.00	51
Konya	0.54	0.30	86	0.59	0.33	68	0.63	0.30	60
Kütahya	0.52	0.35	88	0.50	0.32	106	0.58	0.30	89
Malatya	0.49	0.26	110	0.55	0.28	96	0.57	0.25	95
Manisa	0.61	0.42	64	0.60	0.46	72	0.60	0.44	92

K.Maraş	0.45	0.24	129	0.49	0.25	125	0.53	0.26	107
Mardin	0.28	0.19	150	0.33	0.18	151	0.32	0.15	163
Muğla	0.74	0.50	18	0.70	0.50	30	0.77	0.56	21
Muş	0.14	0.10	189	0.13	0.13	192	0.20	0.10	189
Neveşehir	0.59	0.39	66	0.59	0.42	72	0.59	0.39	87
Niğde	0.38	0.22	142	0.45	0.36	117	0.52	0.33	117
Ordu	0.44	0.16	136	0.49	0.19	120	0.50	0.18	129
Rize	0.63	0.31	57	0.64	0.30	75	0.63	0.32	66
Sakarya	0.59	0.30	66	0.58	0.35	65	0.62	0.39	70
Samsun	0.46	0.28	116	0.46	0.31	123	0.51	0.31	121
Siirt	0.24	0.21	161	0.23	0.19	178	0.17	0.19	184
Sinop	0.35	0.21	150	0.34	0.25	156	0.38	0.25	160
Sivas	0.34	0.19	152	0.35	0.22	155	0.44	0.23	149
Tekirdağ	0.66	0.44	42	0.70	0.56	35	0.69	0.45	50
Tokat	0.28	0.19	158	0.35	0.24	153	0.49	0.24	141
Trabzon	0.63	0.26	66	0.66	0.29	70	0.63	0.26	66
Tunceli	0.44	0.15	137	0.52	0.19	113	0.54	0.27	101
Ş.Urfa	0.29	0.16	142	0.40	0.17	127	0.34	0.17	142
Uşak	0.47	0.27	113	0.44	0.29	125	0.55	0.27	112
Van	0.14	0.14	186	0.16	0.17	188	0.17	0.15	192
Yozgat	0.36	0.18	156	0.38	0.21	152	0.47	0.17	151
Zonguldak	0.48	0.30	101	0.45	0.34	108	0.61	0.50	88
Aksaray				0.41	0.19		0.46	0.19	
Bayburt				0.34	0.13		0.48	0.18	
Karaman				0.49	0.26		0.56	0.37	
Kırıkkale				0.63	0.41		0.68	0.45	
Batman				0.32	0.04		0.30	0.21	
Şırnak				0.21	0.04		0.20	0.11	
Bartın							0.48	0.18	
Ardahan							0.21	0.14	
Iğdır							0.32	0.16	
Yalova							0.74	0.62	
Karabük							0.59	0.30	
Kilis							0.45	0.31	
Osmaniye							0.56	0.21	
Düzce							0.49	0.22	

Tablo 2. İllere Göre Endekslerin Sıralaması

İller	1985			1990			2000		
	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
Adana	26	17	26	29	19	29	28	17	31
Adıyaman	48	44	44	45	25	40	54	59	54
Afyon	44	45	40	41	45	41	44	49	46
Ağrı	64	67	65	64	67	66	65	66	67
Amasya	46	43	43	49	37	45	45	38	45
Ankara	5	7	4	3	8	2	2	7	2
Antalya	8	12	7	8	14	4	8	20	4
Artvin	32	26	31	35	27	32	34	23	36
Aydın	14	16	12	19	16	17	24	19	22
Balıkesir	20	19	15	21	18	18	25	22	23
Bilecik	12	6	13	6	7	6	16	10	16
Bingöl	63	65	64	65	64	64	63	64	64
Bitlis	62	63	63	62	63	63	60	65	60
Bolu	28	23	27	27	20	26	3	2	8
Burdur	9	27	10	16	28	12	15	25	9
Bursa	7	5	8	11	5	11	12	11	11
Çanakkale	10	14	9	10	9	8	9	12	6
Çankırı	45	52	47	43	50	49	36	51	33
Çorum	55	38	51	58	34	53	52	32	50
Denizli	22	18	20	18	21	14	19	24	18
Diyarbakır	58	39	52	59	35	51	61	50	59
Edirne	17	25	16	17	13	15	13	9	13
Elazığ	43	31	41	40	30	43	40	34	40
Erzincan	38	48	39	34	48	36	37	52	38
Erzurum	60	56	60	61	54	60	58	54	58
Eskişehir	13	15	14	14	15	13	10	14	14

Gaziantep	36	24	34	38	32	39	48	37	48
Giresun	33	53	36	31	52	33	42	45	42
Gümüşhane	50	60	55	48	55	50	35	53	35
Hakkâri	65	64	61	60	66	61	62	62	61
Hatay	25	21	25	26	24	27	31	27	30
Isparta	19	35	17	15	41	16	14	36	10
Mersin	18	8	18	20	10	19	23	15	24
İstanbul	2	2	1	2	3	1	5	3	5
İzmir	3	3	2	9	4	10	7	5	7
Kars	61	62	62	53	62	59	59	61	62
Kastamonu	47	42	50	50	43	52	50	29	49
Kayseri	30	34	32	32	38	31	26	31	25
Kırklareli	6	9	5	4	2	3	6	4	1
Kırşehir	27	41	30	28	44	28	30	42	26
Kocaeli	1	1	6	1	1	9	1	1	15
Konya	29	30	28	23	29	21	18	35	17
Kütahya	31	20	29	36	31	34	32	33	29
Malatya	34	37	35	30	42	30	33	46	34
Manisa	21	11	21	22	12	23	27	16	32
K.Maraş	40	40	42	39	47	46	41	41	39
Mardin	57	54	53	57	59	54	57	60	57
Muğla	4	4	3	7	11	5	4	6	3
Muş	66	66	67	67	65	67	64	67	65
Nevşehir	24	13	22	24	17	24	29	21	27
Niğde	49	46	48	44	22	38	43	26	43
Ordu	41	58	45	37	58	42	47	56	47
Rize	16	22	19	13	36	25	20	28	19
Sakarya	23	29	23	25	23	20	21	18	21
Samsun	39	32	38	42	33	44	46	30	44
Siirt	59	49	59	63	57	62	67	55	63
Sinop	52	47	54	56	46	58	55	44	56
Sivas	53	51	56	55	51	57	53	48	53
Tekirdağ	11	10	11	5	6	7	11	13	12
Tokat	56	50	58	54	49	56	49	47	51
Trabzon	15	36	24	12	40	22	17	43	20
Tunceli	42	59	46	33	56	37	39	40	37
Ş.Urfa	54	57	49	51	60	48	56	57	52
Uşak	37	33	37	47	39	47	38	39	41
Van	67	61	66	66	61	65	66	63	66
Yozgat	51	55	57	52	53	55	51	58	55
Zonguldak	35	28	33	46	26	35	22	8	28

Tablo 3. Endekslerin Sıralamalarının Korelasyon Matrisleri

1985	BGE	DBGE	Borda
BGE	1		
DBGE	0.91	1	
Borda	0.99	0.93	1

1990	BGE	DBGE	Borda
BGE	1		
DBGE	0.83	1	
Borda	0.98	0.88	1

2000	BGE	DBGE	Borda
BGE	1		
DBGE	0.88	1	
Borda	0.99	0.86	1

Tablo 4. Endekslerin Bölgelere Göre Sıralaması

Bölgeler	İller	1985	1985	1985	1990	1990	1990	2000	2000	2000
		BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
İstanbul	İstanbul	2	2	1	2	3	1	5	3	5
Batı Marmara	Tekirdağ	11	10	11	5	6	7	11	13	12
	Edirne	17	25	16	17	13	15	13	9	13
	Kırklareli	6	9	5	4	2	3	6	4	1
	Balıkesir	20	19	15	21	18	18	25	22	23
	Çanakkale	10	14	9	10	9	8	9	12	6
Ege	İzmir	3	3	2	9	4	10	7	5	7
	Aydın	14	16	12	19	16	17	24	19	22
	Denizli	22	18	20	18	21	14	19	24	18
	Muğla	4	4	3	7	11	5	4	6	3
	Manisa	21	11	21	22	12	23	27	16	32
	Afyon	44	45	44	41	45	41	44	49	46
	Kütahya	31	20	29	36	31	34	32	33	29
Uşak	37	33	37	47	39	47	38	39	41	
Doğu Marmara	Bursa	7	5	8	11	5	11	12	11	11
	Eskişehir	13	15	14	14	15	13	10	14	14
	Bilecik	12	6	13	6	7	6	16	10	16
	Kocaeli	1	1	6	1	1	9	1	1	15
	Sakarya	23	29	23	25	23	20	21	18	21
Bolu	28	23	27	27	20	26	3	2	8	

Tablo 4. Endekslerin Bölgelere Göre Sıralaması Devam

Bölgeler	İller	1985	1985	1985	1990	1990	1990	2000	2000	2000
		BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
Batı Anadolu	Ankara	5	7	4	3	8	2	2	7	2
	Konya	29	30	28	23	29	21	18	35	17
Akdeniz	Antalya	8	12	7	8	14	4	8	20	4
	Isparta	19	35	17	15	41	16	14	36	10
	Burdur	9	27	10	16	28	12	15	25	9
	Adana	26	17	26	29	19	29	28	17	31
	Mersin	18	8	18	20	10	19	23	15	24
	Hatay	25	21	25	26	24	27	31	27	30
K.Maraş	40	40	42	39	47	46	41	41	39	
Orta Anadolu	Niğde	49	46	48	44	22	38	43	26	43
	Nevşehir	24	13	22	24	17	24	29	21	27
	Kırşehir	27	41	30	28	44	28	30	42	26
	Kayseri	30	34	32	32	38	31	26	31	25
	Sivas	53	51	56	55	51	57	53	48	53
	Yozgat	51	55	57	52	53	55	51	58	55

Tablo 4. Endekslerin Bölgelere Göre Sıralaması Devam

Bölgeler	İller	1985	1985	1985	1990	1990	1990	2000	2000	2000
		BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
Batı Kara- deniz	Zonguldak	35	28	33	46	26	35	22	8	28
	Kastamonu	47	42	50	50	43	52	50	29	49
	Çankırı	45	52	47	43	50	49	36	51	33
	Sinop	52	47	54	56	46	58	55	44	56
	Samsun	39	32	38	42	33	44	46	30	44
	Tokat	56	50	58	54	49	56	49	47	51
	Çorum	55	38	51	58	34	53	52	32	50
Amasya	46	43	43	49	37	45	45	38	45	
Doğu Kara- deniz	Trabzon	15	36	24	12	40	22	17	43	20
	Ordu	41	58	45	37	58	42	47	56	47
	Giresun	33	53	36	31	52	33	42	45	42
	Rize	16	22	19	13	36	25	20	28	19
	Artvin	32	26	31	35	27	32	34	23	36
	Gümüşhane	50	60	55	48	55	50	35	53	35

Tablo 4. Endekslerin Bölgelere Göre Sıralaması Devam

Bölgeler	İller	1985	1985	1985	1990	1990	1990	2000	2000	2000
		BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda	BGE	DBGE	Borda
Kuzey- doğu Anadolu	Erzurum	60	56	60	61	54	60	58	54	58
	Erzincan	38	48	39	34	48	36	37	52	38
	Ağrı	64	67	65	64	67	66	65	66	67
	Kars	61	62	62	53	62	59	59	61	62
Ortadoğu Anadolu	Malatya	34	37	35	30	42	30	33	46	34
	Elazığ	43	31	41	40	30	43	40	34	40
	Bingöl	63	65	64	65	64	64	63	64	64
	Tunceli	42	59	46	33	56	37	39	40	37
	Van	67	61	66	66	61	65	66	63	66
	Muş	66	66	67	67	65	67	64	67	65
	Bitlis	62	63	63	62	63	63	60	65	60
	Hakkari	65	64	61	60	66	61	62	62	61
Güney- doğu Anadolu	Gaziantep	36	24	34	38	32	39	48	37	48
	Adıyaman	48	44	44	45	25	40	54	59	54
	Ş.Urfa	54	57	49	51	60	48	56	57	52
	Diyarbakır	58	39	52	59	35	51	61	50	59
	Mardin	57	54	53	57	59	54	57	60	57
	Siirt	59	49	59	63	57	62	67	55	63

Tablo 5, Endekslerin sıralamalarındaki değişimi bölgelere göre vermekte. Buradaki hesaba göre eksi değerler sıralamadaki artışı, artı değerler ise sıralamadaki azalışı göstermektedir. Buna göre sıralamada en çok artış yaşanan iller batı Karadeniz bölgesinde yer almakta. Özellikle BGE'ye göre en fazla değişim 1990'dan 2000'e gerçekleşiyor. Burada sıralamada Batı Karadeniz'de iyileşme olurken Doğu Karadeniz'de kötüleşme gerçekleşiyor. 1990'dan 2000'e BGE'ye en çok sıralaması düşen bir diğer bölge ise Güney Doğu Anadolu.

Tablo 6 endekslerin bölgelere göre aldığı değerleri göstermektedir. Buna göre bölgesel gelişimde ilk üç sırada birinci İstanbul olmak üzere Doğu ve Batı Marmara bölgeleri yer almaktadır. Buradaki sıralama kullanılan endeksine göre değişirken illere göre olduğundan daha az oynaklık göstermektedir. Endekslere göre sıralamaları değişmekle beraber her üç endeksin de işaret ettiği en son sıradaki üç bölge Kuzeydoğu Anadolu, Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu olarak ortaya çıkmaktadır. BGE'ye göre ve Borda endeksine göre Batı Karadeniz 9. ve Doğu Karadeniz 7. sırada yer almaktadır. Bu sıralamalar yıllar içerisinde çok değişmemekle beraber DBGE Doğu Karadeniz'i Batı'dan daha alt sırada göstermektedir.

Çalışmanın son aşamasında yüksek, orta ve düşük gelişme seviyeleri aşağıda belirtildiği beş alt gruba ayrılmıştır:

Yüksek Beşeri Gelişme: (DBGE \geq 0.43)

Yüksek - Orta Beşeri Gelişme: (0.43>DBGE \geq 0.34)

Orta Beşeri Gelişme: (0.34>DBGE \geq 0.25)

Orta - Düşük Beşeri Gelişme: (0.25>DBGE \geq 0.16)

Düşük Beşeri Gelişme: (DBGE <0.16)

Bu sınıflandırmada uç noktaların değişiminden etkilenmeyen DBGE endeksi kullanılmıştır. Ayrım noktaları UNDP Beşeri Gelişme Raporlarından (BGR) esinlenerek saptanmakla beraber aynen BGR'larındaki gibi büyük ölçüde *ad hoc* olarak belirlenmiştir. Bu ayrımlara göre illerin konumu Tablo 7'de verilmiştir. Analiz sonucunda görülen 1985'den 2000'e Yüksek Beşeri Gelişme grubundaki illerde 10'dan 17'ye bir artış olurken Yüksek-Orta Beşeri Gelişme grubunda 10'dan 8'e küçük bir düşüş olmuştur. Aynı dönemde Orta Beşeri Gelişme Düzeyindeki illerin sayısı 19'dan 21'e çıkmıştır. Orta-Düşük Beşeri gelişme düzeyindeki illerin sayısı ise 19'dan 13'e düşerken, Düşük Beşeri gelişme düzeyindeki illerin sayısı da 9'dan 8'e inmiştir. Bu çerçevede genel olarak olumlu gelişme bu dönemde yüksek gelişme düzeyindeki illerin sayısındaki artışa paralel olarak düşük gelişme düzeyindeki illerin sayısındaki düşümedir.

Tablo 5. Endekslerin Sıralamasındaki Değişim

Bölgeler	İller	BGE		DBGE		Borda	
		1990-1985	2000-1990	1990-1985	2000-1990	1990-1985	2000-1990
İstanbul	İstanbul	0	3	1	0	0	4
Batı Marmara	Tekirdağ	-6	6	-4	7	-4	5
	Edirne	0	-4	-12	-4	-1	-2
	Kırklareli	-2	2	-7	2	-2	-2
	Balıkesir	1	4	-1	4	3	5
	Çanakkale	0	-1	-5	3	-1	-2
Ege	İzmir	6	-2	1	1	8	-3
	Aydın	5	5	0	3	5	5
	Denizli	-4	1	3	3	-6	4
	Muğla	3	-3	7	-5	2	-2
	Manisa	1	5	1	4	2	9
	Afyon	-3	3	0	4	-3	5
	Kütahya	5	-4	11	2	5	-5
Uşak	10	-9	6	0	10	-6	
Doğu Marmara	Bursa	4	1	0	6	3	0
	Eskişehir	1	-4	0	-1	-1	1
	Bilecik	-6	10	1	3	-7	10
	Kocaeli	0	0	0	0	3	6
	Sakarya	2	-4	-6	-5	-3	1
	Bolu	-1	-24	-3	-18	-1	-18
Batı Anadolu	Ankara	-2	-1	1	-1	-2	0
	Konya	-6	-5	-1	6	-7	-4
Akdeniz	Antalya	0	0	2	6	-3	0
	Isparta	-4	-1	6	-5	-1	-6
	Burdur	7	-1	1	-3	2	-3
	Adana	3	-1	2	-2	3	2
	Mersin	2	3	2	5	1	5
	Hatay	1	5	3	3	2	3
	K.Maraş	-1	2	7	-6	4	-7
Orta Anadolu	Niğde	-5	-1	-24	4	-10	5
	Nevşehir	0	5	4	4	2	3
	Kırşehir	1	2	3	-2	-2	-2
	Kayseri	2	-6	4	-7	-1	-6
	Sivas	2	-2	0	-3	1	-4
	Yozgat	1	-1	-2	5	-2	0

Tablo 5. Endekslerin Sıralamasındaki Değişim Devam

Bölgeler	İller	BGE		DBGE		Borda	
		1990-1985	2000-1990	1990-1985	2000-1990	1990-1985	2000-1990
Batı Karadeniz	Zonguldak	11	-24	-2	-18	2	-7
	Kastamonu	3	0	1	-14	2	-3
	Çankırı	-2	-7	-2	1	2	-16
	Sinop	4	-1	-1	-2	4	-2
	Samsun	3	4	1	-3	6	0
	Tokat	-2	-5	-1	-2	-2	-5
	Çorum	3	-6	-4	-2	2	-3
	Amasya	3	-4	-6	1	2	0
Doğu Karadeniz	Trabzon	-3	5	4	3	-2	-2
	Ordu	-4	10	0	-2	-3	5
	Giresun	-2	11	-1	-7	-3	9
	Rize	-3	7	14	-8	6	-6
	Artvin	3	-1	1	-4	1	4
	Gümüşhane	-2	-13	-5	-2	-5	-15
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum	1	-3	-2	0	0	-2
	Erzincan	-4	3	0	4	-3	2
	Ağrı	0	1	0	-1	1	1
	Kars	-8	6	0	-1	-3	3
Ortadoğu Anadolu	Malatya	-4	3	5	4	-5	4
	Elazığ	-3	0	-1	4	2	-3
	Bingöl	2	-2	-1	0	0	0
	Tunceli	-9	6	-3	-16	-9	0
	Van	-1	0	0	2	-1	1
	Muş	1	-3	-1	2	0	-2
	Bitlis	0	-2	0	2	0	-3
	Hakkari	-5	2	2	-4	0	0
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep	2	10	8	5	5	9
	Adıyaman	-3	9	-19	34	-4	14
	Ş.Urfa	-3	5	3	-3	-1	4
	Diyarbakır	1	2	-4	15	-1	8
	Mardin	0	0	5	1	1	3
	Siirt	4	4	8	4	3	1

Tablo 6. Bölgesel Endeksler ve Sıralama

	BGE	Sıra	1985 DBGE	Sıra	Borda	Sıra
İstanbul	0.79	1	0.60	1	13	1
Batı Marmara	0.65	3	0.39	3	41	2
Ege	0.60	5	0.39	4	66	5
Doğu Marmara	0.67	2	0.50	2	51	3
Batı Anadolu	0.64	4	0.39	5	55	4
Akdeniz	0.60	6	0.34	6	66	6
Orta Anadolu	0.45	8	0.25	7	117	8
Batı Karadeniz	0.38	9	0.24	8	136	9
Doğu Karadeniz	0.51	7	0.23	9	103	7
Kuzeydoğu Anadolu	0.26	12	0.15	12	166	12
Ortadoğu Anadolu	0.27	11	0.16	11	162	11
Güneydoğu Anad.	0.32	10	0.22	10	141	10

Tablo 6. Bölgesel Endeksler ve Sıralama Devam

	BGE	Sıra	1990 DBGE	Sıra	Borda	Sıra
İstanbul	0.77	1	0.63	1	18	1
Batı Marmara	0.68	2	0.52	3	42	2
Ege	0.58	6	0.40	4	76	6
Doğu Marmara	0.67	3	0.55	2	52	4
Batı Anadolu	0.61	4	0.37	5	45	3
Akdeniz	0.60	5	0.36	6	70	5
Orta Anadolu	0.49	8	0.30	7	114	8
Batı Karadeniz	0.40	9	0.28	8	136	9
Doğu Karadeniz	0.55	7	0.25	9	102	7
Kuzeydoğu Anadolu	0.33	11	0.17	12	159	12
Ortadoğu Anadolu	0.31	12	0.19	11	156	11
Güneydoğu Anad.	0.34	10	0.20	10	140	10

Tablo 6. Bölgesel Endeksler ve Sıralama Devam

	BGE	Sıra	2000 DBGE	Sıra	Borda	Sıra
İstanbul	0.77	1	0.59	1	31	1
Batı Marmara	0.68	3	0.47	3	48	3
Ege	0.62	5	0.39	5	77	6
Doğu Marmara	0.69	2	0.55	2	54	4
Batı Anadolu	0.66	4	0.41	4	41	2
Akdeniz	0.62	6	0.34	6	70	5
Orta Anadolu	0.54	8	0.29	7	112	8
Batı Karadeniz	0.50	9	0.29	8	124	9
Doğu Karadeniz	0.57	7	0.26	9	96	7
Kuzeydoğu Anadolu	0.33	11	0.16	12	161	12
Ortadoğu Anadolu	0.34	10	0.18	11	154	10
Güneydoğu Anad.	0.33	12	0.20	10	157	11

Tablo 7. Beşeri Gelişme Düzeyine Göre İllerin Sıralaması**A. Yüksek Beşeri Gelişme (DBGE \geq 0.43)**

İL	DBGE 1985	Sıra 85	İL	DBGE 1990	Sıra 90	İL	DBGE 2000	Sıra 00
Kocaeli	1.0000	1	Kocaeli	1.0000	1	Kocaeli	1.0000	1
İstanbul	0.6032	2	Kırklareli	0.6548	2	Bolu	0.7532	2
İzmir	0.5853	3	İstanbul	0.6290	3	İstanbul	0.5855	3
Muğla	0.4991	4	İzmir	0.6087	4	Kırklareli	0.5794	4
Bursa	0.4897	5	Bursa	0.5689	5	İzmir	0.5705	5
Bilecik	0.4824	6	Tekirdağ	0.5630	6	Muğla	0.5640	6
Ankara	0.4742	7	Bilecik	0.5498	7	Ankara	0.5502	7
Mersin	0.4505	8	Ankara	0.5369	8	Zonguldak	0.5014	8
Kırklareli	0.4447	9	Çanakkale	0.5063	9	Edirne	0.4796	9
Tekirdağ	0.4388	10	Mersin	0.4976	10	Bilecik	0.4674	10
			Muğla	0.4971	11	Bursa	0.4635	11
			Manisa	0.4617	12	Çanakkale	0.4600	12
			Edirne	0.4421	13	Tekirdağ	0.4530	13
			Antalya	0.4409	14	Eskişehir	0.4474	14
			Eskişehir	0.4307	15	Mersin	0.4378	15
			Aydın	0.4305	16	Manisa	0.4372	16
						Adana	0.4364	17

B. Yüksek - Orta Beşeri Gelişme: (0.43>DBGE ≥0.34)

İL	DBGE 85	Sıra 85	İL	DBGE 90	Sıra 90	İL	DBGE 00	Sıra 00
Manisa	0.4202	11	Nevşehir	0.4243	17	Sakarya	0.3924	18
Antalya	0.4041	12	Balıkesir	0.4230	18	Aydın	0.3897	19
Nevşehir	0.3939	13	Adana	0.4081	19	Antalya	0.3869	20
Çanakkale	0.3908	14	Bolu	0.3933	20	Nevşehir	0.3865	21
Eskişehir	0.3873	15	Denizli	0.3616	21	Balıkesir	0.3748	22
Aydın	0.3808	16	Niğde	0.3570	22	Artvin	0.3742	23
Adana	0.3675	17	Sakarya	0.3456	23	Denizli	0.3732	24
Denizli	0.3662	18	Hatay	0.3439	24	Burdur	0.3628	25
Balıkesir	0.3618	19	Adıyaman	0.3411	25			
Kütahya	0.3538	20	Zonguldak	0.3362	26			

C. Orta Beşeri Gelişme: (0.34>DBGE ≥0.25)

İL	DBGE 85	Sıra 85	İL	DBGE 90	Sıra 90	İL	DBGE 00	Sıra 00
Hatay	0.3284	21	Artvin	0.3320	27	Niğde	0.3331	26
Rize	0.3125	22	Burdur	0.3284	28	Hatay	0.3262	27
Bolu	0.3125	23	Konya	0.3268	29	Rize	0.3248	28
Gaziantep	0.3122	24	Elazığ	0.3222	30	Kastamonu	0.3206	29
Edirne	0.3075	25	Kütahya	0.3186	31	Samsun	0.3096	30
Artvin	0.3069	26	Gaziantep	0.3160	32	Kayseri	0.3072	31
Burdur	0.3046	27	Samsun	0.3088	33	Çorum	0.3031	32
Zonguldak	0.3025	28	Çorum	0.3039	34	Kütahya	0.3005	33
Sakarya	0.2991	29	Diyarbakır	0.2985	35	Elazığ	0.3001	34
Konya	0.2980	30	Rize	0.2977	36	Konya	0.2985	35
Elazığ	0.2977	31	Amasya	0.2977	37	Isparta	0.2807	36
Samsun	0.2830	32	Kayseri	0.2926	38	Gaziantep	0.2801	37
Uşak	0.2731	33	Uşak	0.2890	39	Amasya	0.2732	38
Kayseri	0.2704	34	Trabzon	0.2877	40	Uşak	0.2728	39
Isparta	0.2672	35	Isparta	0.2764	41	Tunceli	0.2654	40
Trabzon	0.2622	36	Malatya	0.2759	42	K.Maraş	0.2574	41
Malatya	0.2604	37	Kastamonu	0.2658	43	Kırşehir	0.2571	42
Çorum	0.2579	38	Kırşehir	0.2652	44	Trabzon	0.2570	43
Diyarbakır	0.2501	39	Afyon	0.2623	45	Sinop	0.2507	44
			Sinop	0.2523	46	Giresun	0.2500	45
			K.Maraş	0.2516	47	Malatya	0.2486	46

D. Orta - Düşük Beşeri Gelişme: (0.25>DBGE ≥0.16)

İL	DBGE 85	Sıra 85	İL	DBGE 90	Sıra 90	İL	DBGE 00	Sıra 00
K.Maraş	0.2438	40	Erzincan	0.2426	48	Tokat	0.2364	47
Kırşehir	0.2433	41	Tokat	0.2415	49	Sivas	0.2338	48
Kastamonu	0.2325	42	Çankırı	0.2274	50	Afyon	0.2306	49
Amasya	0.2268	43	Sivas	0.2222	51	Diyarbakır	0.2259	50
Adıyama n	0.2175	44	Giresun	0.2069	52	Çankırı	0.2144	51
Afyon	0.2154	45	Yozgat	0.2065	53	Erzincan	0.2046	52
Niğde	0.2153	46	Erzurum	0.1942	54	Gümüşhane	0.1995	53
Sinop	0.2149	47	Gümüşhane	0.1939	55	Erzurum	0.1943	54
Erzincan	0.2133	48	Tunceli	0.1939	56	Siirt	0.1873	55
Siirt	0.2127	49	Siirt	0.1923	57	Ordu	0.1842	56
Tokat	0.1933	50	Ordu	0.1860	58	Ş.Urfa	0.1744	57
Sivas	0.1912	51	Mardin	0.1761	59	Yozgat	0.1677	58
Çankırı	0.1904	52	Ş.Urfa	0.1746	60	Adıyaman	0.1677	59
Giresun	0.1902	53	Van	0.1694	61			
Mardin	0.1880	54						
Yozgat	0.1824	55						
Erzurum	0.1690	56						
Ş.Urfa	0.1626	57						
Ordu	0.1614	58						

E. Düşük Beşeri Gelişme: (DBGE <0.16)

İL	DBGE 85	Sıra 85	İL	DBGE 90	Sıra 90	İL	DBGE 00	Sıra 00
Tunceli	0.1485	59	Kars	0.1462	62	Mardin	0.1546	60
Gümüşhane	0.1475	60	Bitlis	0.1418	63	Kars	0.1524	61
Van	0.1431	61	Bingöl	0.1354	64	Hakkari	0.1508	62
Kars	0.1174	62	Muş	0.1310	65	Van	0.1502	63
Bitlis	0.1170	63	Hakkari	0.1257	66	Bingöl	0.1433	64
Hakkari	0.1063	64	Ağrı	0.1176	67	Bitlis	0.1192	65
Bingöl	0.1057	65				Ağrı	0.1115	66
Muş	0.0963	66				Muş	0.0984	67
Ağrı	0.0949	67						

Yine bu sınıflandırmaya göre Karadeniz bölgesi illerinin (doğu ve batısının) büyük ölçüde orta ve orta-düşük beşeri gelişmişlik düzeyinde olduğu dikkate çarpmaktadır. Buna tek istisna 2000 yılında ortaya çıkıyor, Zonguldak yüksek beşeri gelişme seviyesine erişirken Artvin yüksek-orta seviyeye çıkmıştır. Ayrıca Zonguldak'ın yukarıda belirtilen beşeri gelişmişlik düzeyindeki artış bu ilimizi 1985'de orta beşeri gelişme seviyesinden 1990'da yüksek-orta seviyeye ve 2000'de yüksek seviyeye taşımıştır. Bu çerçevede Zonguldak 2000 yılı itibariyle DBGE'ye göre Doğu ve Batı Karadeniz bölgelerindeki en yüksek beşeri gelişmişlik düzeyine sahip il olmuştur.

Bu sonuçları değerlendirirken özellikle Zonguldak ekonomisini etkilemesi olası iki önemli detayı vurgulamamız gerekir. Her ne kadar Zonguldak ekonomisi madencilik sektörü ile anılsa ve önemli rafineriler sebebiyle sanayileşmiş bir bölge olarak tanımlansa da 1991 yılında Bartın ve 1995 yılında da Karabük'ün şehir sıfatını kazanması ile birlikte Zonguldak ekonomisinde yapısal bir değişim gerçekleşmiş olabilir. İkinci önemli yapı taşı ise 1992 yılında kurulan Zonguldak Karaelmas Üniversitesidir. Üniversitenin varlığının ekonomik faaliyeti arttırması beklenecektir. Çalışmamızda Zonguldak'ın ekonomik ve beşeri gelişiminde etkin olması beklenen bu iki faktörün sonuçlarımızı da etkilemesini olasılığını göz ardı etmedik.

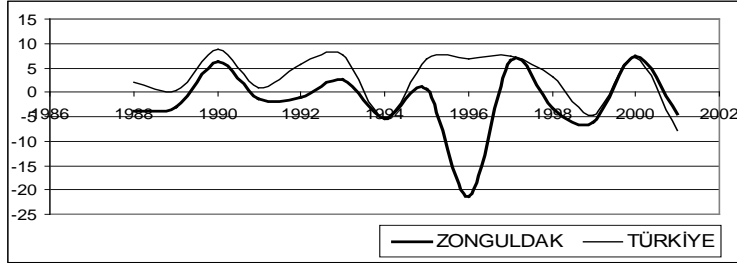
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası web sayfasından edinilen bilgiler yeterli bir zaman serisi vermese de elimizdeki Gayri Safi Yurtiçi Hasıla büyüme oranları üzerinden bir karşılaştırma yaptığımızda, 1995-1996 dönemini saymazsak, Zonguldak ekonomisinin iktisadi büyüme açısından Türkiye genelinden çok farklı olmadığını ve Bartın ve Karabük'ün ayrılmasının şehrin kişi başı gelirin büyüme oranını negatif yönlü etkilemediğini görmekteyiz.

Hatta Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre ortalama kişi başı büyüme oranlarına baktığımızda Zonguldak ekonomisinde ciddi oranda iyileşme yaşandığı gözlenmektedir. 1985-1990

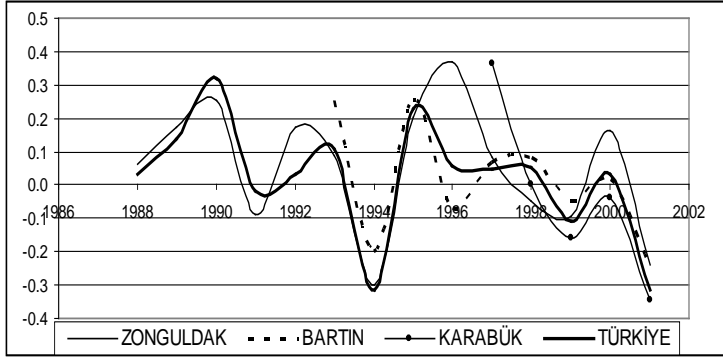
döneminde kişi başı gelirden ortalama yüzde 0.7'lik bir küçülme yaşayan Zonguldak ekonomisi 1990-2000 yılları arasında yüzde 3.8'lik büyüme oranı ile tüm iller içinde Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük illerimizi geride bırakarak 7. sıraya yükselmiştir.

Şekil 1 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Yüzde Değişim Oranları

GAYRİ SAFİ YURTIÇİ HASILA % DEĞİŞİM

KİŞİ BAŞI GAYRİSAFİ YURTIÇİ HASILA % DEĞİŞİM

Tablo 8 Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Yüzde Değişim Oranları

GAYRİ SAFİ YURTIÇİ HASILA % DEĞİŞİM				
	Zonguldak	Bartın	Karabük	Türkiye
1988	-3.9			2.1
1989	-3.1			0.3
1990	6.3			8.9
1991	-1.2			0.9
1992	-1.1			5.8
1993	2.6	14.8		7.7
1994	-5.2	23.8		-5.6
1995	0.6	6.8		6.9
1996	-21.4	-17		6.8
1997	6.6	3.8	12.2	7.3
1998	-3.2	-8.8	-0.9	3.0
1999	-6	-2.4	-0.2	-4.8
2000	7.3	-1	1.3	7.1
2001	-4.4	-4.5	-23.8	-7.8

Tablo 9 Ortalama Kişi Başı Büyüme Oranları

1985-1990			1990-2000		
1	Niğde	16.2	1	Bolu	10.3
2	Kırklareli	13.6	2	Edirne	4.6
3	Muş	13.3	3	Şanlıurfa	4.2
4	Adıyaman	10.7	4	Kars	3.9
5	Artvin	8.9	5	Kastamonu	3.9
6	Ordu	7.0	6	Sakarya	3.9
7	Çanakkale	6.3	7	Zonguldak	3.8
8	Bolu	5.9	8	Çorum	3.7
9	Gümüşhane	5.7	9	Hakkari	3.5
10	Manisa	5.5	10	Denizli	3.5

22	Ankara	4.6	39	Ankara	1.7
57	İstanbul	-0.7	49	İstanbul	1.3
51	İzmir	0.0	47	İzmir	1.4
58	Zonguldak	-0.7			

Yukarıda saydığımız iki faktörün etkisi yanında Ankara, İstanbul ve İzmir'in tersine Zonguldak'ın göç veren bir şehir olması da kişi başı büyüme oranlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 2000 yılı itibariyle Zonguldak, Bartın ve Karabük göç veren iller olarak görülmektedir. 2009-2010 döneminde de aynı durum devam etmektedir. Net göç hızında Zonguldak ve Bartın sırasıyla binde 12.1 ve 5.1 ile göç veren şehirler olarak görünürken Karabük binde 0.6 net göç hızı ile göç alan bir şehir olarak 23üncü sırada yer almaktadır. Net göç hızında Zonguldak 81 il içinde 65inci sırada yer almaktadır. Veriler incelendiğinde işsizliğin bu durumda önemli bir faktör olduğu görülmektedir. İşsizlik oranında tüm iller içinde Zonguldak 65, Bartın ise 72inci sırada yer almaktadır. Karabük ise 81 il içinde 60ıncı olarak görülmektedir.

Şehrin göç veriyor olmasının istihdamın yapısından kaynaklanması veya onu değiştiriyor olması beklenir. Zonguldak ekonomisinin basit bir sektörel analizini yaptığımızda, Zonguldak Karaelmas Üniversitesinin varlığı ve Türkiye'nin en büyük demir çelik kuruluşu ve tek entegre yassı çelik üreticisinin Zonguldak'ta olması dolayısıyla Gayrisafi yurt içi hasılanın sektörel dağılımında en önemli payın hizmetler ile sanayi sektörleri arasında dağıldığı görülmektedir. Sanayi sektörü ve madencilik sektörü istihdamının toplam istihdam içindeki paylarına baktığımızda ise Zonguldak ekonomisinde ana metal ve madencilik ve taşocağı sanayinin bölgenin temel lokomotifleri olduğu görülmektedir.

Tablo 10 Sektörel Tablolar³

		Sanayi						
		1985		1990		2000		
1	Kocaeli	1085.6	1	Kocaeli	1452.4	1	Bilecik	3297.7
2	Zonguldak	625.1	2	Bilecik	1085.0	2	Kocaeli	1844.2
3	Bilecik	543.9	3	Zonguldak	699.3	3	Zonguldak	1457.7
4	İzmir	417.4	4	Kırklareli	444.1	4	Gaziantep	494.7
5	Hatay	416.4	5	Konya	431.1	5	Uşak	488.0
33	Ankara	101.05	33	Ankara	120.65	36	Ankara	154.2
12	İstanbul	281.4	13	İstanbul	290.3	12	İstanbul	361.6

Madencilik Sektörü

		1995		1995	
1	Kütahya	13.205	1	Kütahya	13.205
2	Yozgat	9.325	2	Yozgat	9.325
3	Zonguldak	9.325	3	Zonguldak	9.325
4	Manisa	6.8	4	Manisa	6.8
5	Muğla	5.86	5	Muğla	5.86

Zonguldak ilinin beşeri gelişimi ile ilin gelir dağılımı arasında güçlü bir ilişki olduğu açıktır. TÜİK tarafından açıklanan 2003 yılı gelir dağılımı tablosuna göre kullanılabilir yıllık gelirin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü %20'lik gelir gruplarında Zonguldak ilinin değerleri Türkiye genelinden daha yüksektir.

Tablo 11 2003 Yılı Gelir Dağılımı Tablosu, milyon TL

	Türkiye	Zonguldak, Karabük, Bartın
1.%20	% 6.0	% 8.3
2.%20	% 10.3	% 12.3
3.%20	% 14.5	% 15.5

³ TÜİK tarafından yayınlanan son araştırmaya göre 2010 yılı itibariyle de aynı sıralama devam etmektedir.

4.%20	% 20.9	% 21.1
5.%20	% 48.3	% 42.8

IV. SONUÇ

Bu çalışmada HDI'dan esinlenerek Türkiye'nin illeri için beşeri kalkınma endeksleri hesaplanmıştır. Ayrıca HDI hesaplanmasındaki uç noktalar sorununu çözmek amacıyla Noorbaksh (1998b)'de önerilen düzeltilmiş formül kullanılarak ve Borda endeksi yöntemiyle üç alternatif beşeri gelişme endeksi 1985, 1990 ve 2000 yılları için hesaplanmıştır. Çalışmada eşeri gelişmenin üç boyutu göz önüne alınmıştır. Bunlar eğitim, sağlık ve kaynaklara erişim veya gelir boyutlarıdır. Bu boyutlar çerçevesinde iller bazında oldukça farklı gelişmişlik düzeyleri bulunmuştur. En yüksek gelişmişlik düzeyi coğrafi olarak Marmara bölgesinde gözlenirken en düşük beşeri gelişme Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ortaya çıkmaktadır. Bu sonuçlar bölgesel olarak 1985'den 2000'e değişmemekle beraber iller bazında yıllar içerisinde beşeri gelişme seviyesinde oynamalar görülmektedir. Çalışmanın olumlu bulguları arasında 1985'den 2000'e yüksek beşeri gelişme düzeyindeki il sayısındaki artış bulunmaktadır.

Çalışmanın sonuçları bölgesel olarak ve iller bazında değerlendirildiğinde Batı Karadeniz'in incelenen dönemde farklı endeksler bazında 12 bölge arasındaki sıralamasının genel olarak değişmediği gözlemlenmektedir. Daha spesifik olarak Doğu ve Batı Karadeniz bölgelerinin beşeri gelişme açısından orta ve düşük orta seviyesinde yoğunlaştıkları görülmektedir. BGE'ye ve Borda endeksine göre Doğu Karadeniz illeri daha yüksek gelişmişlik sıralarına sahip iken DBGE'ye göre Batı Karadeniz Doğu'ya göre daha gelişmiş çıkmaktadır. Karadeniz bölgesinde 1985'ten 2000'e en çok gelişme gösteren il Zonguldak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Zonguldak 1985'de orta seviyeden 2000'de yüksek beşeri gelişme seviyesine çıkarak Karadeniz bölgesinin en yüksek beşeri gelişme gösteren ili konumundadır. Zonguldak ili üzerinde daha detaylı olarak yapılan incelemede bu gelişmenin 1991 yılında Bartın ve 1995 yılında da Karabük'ün şehir sıfatını kazanmasından bağımsız olarak gerçekleştiği sonucuna varılmıştır. Bu gelişmedeki önemli etkenlerin 1992 yılında kurulan Zonguldak Karaelmas Üniversitesinin şehrin ekonomik faaliyetine yaptığı katkının yanında BGE'nin eğitim ayağına yaptığı katkı olduğu söylenebilir. Ek olarak Zonguldak ilinin göç veren iller arasında yer almasının yine şehrin beşeri gelişimine olumlu katkı yapan faktörler arasında olduğu düşünülmektedir.

Son olarak çalışmanın bulgularının HDI'ya yöneltilen pek çok eleştiriden muaf olmadığını söylemek gerekmektedir. En önemli eksiklik beşeri gelişmenin siyasi özgürlük, insan hakları gibi diğer boyutlarının bu endekslerde kapsamamış olmasıdır. Ayrıca bu çalışma cinsiyet, etnisite ve ekoloji açılarından beşeri gelişme farklarını da göz önüne alamamıştır. Ancak iller ve bölgeler bazında yapılan bu çalışma, HDI ile kıyaslanabilirliği açısından ve bölgesel gelişme farklarına ışık tutması açısından faydalı bir eğzersiz olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

- ANAND S., SEN A. (1992) Human Development Index: Methodology and Measurement. Human Development Report Office Occasional Paper No. 12, UNDP, New York.
- HICKS D. (1997), The Inequality-Adjusted Human Development Index: A Constructive Proposal, World Development, 25(8), pp.1283-1298.
- KELLY A. C. (1991) The Human Development Index: Handle With Care, Population and Development Review, 17(2), pp. 315-324.
- MORSE S. (2003) For Better or for Worse, Till the Human Development Index Do Us Part?, Ecological Economics, 45, pp. 281-296.
- NOORBAKSH F. (1998) A modified Human Development Index, World Development, 26(3), pp. 517-528.

- NOORBAKHS F. (1998) The Human Development Index: Some Technical Issues and Alternative Indices, *Journal of International Development*, 10, pp. 589–605.
- SAGAR A.D., NAJAM A. (1998) The human development index: a critical review, *Ecological Economics*, 25, pp. 249–264.
- UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME (UNDP) (1990) *Human Development Report 1990*, New York: Oxford University Press.
- UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME (UNDP) (1995) *Human Development Report 1990*, New York: Oxford University Press.